

Aandachtspunten ten behoeve van herstel en beheer

DE ARCHEOLOGISCHE WAARDEN VAN PINGORUÏNES, DOBBEN EN VEENTJES

A. Mars

Pingo's, dobben en veentjes worden door natuurbeheerders en landeigenaren gewaardeerd om hun rijke flora en fauna, of ze nu in natuurgebieden liggen of in landbouwkundig gebruik zijn. Vanwege deze kwaliteiten vinden sinds een aantal jaren in toenemende mate, door rijk en provincie gesubsidieerde herstelprojecten plaats, waarbij natuurdoeltypen het voornaamste uitgangspunt zijn. Vanuit aardkundige hoek is al eerder aangegeven dat dit herstel ten koste kan gaan van de geomorfologische en palynologische waarden van deze aardkundige monumenten. Dat hierbij tevens archeologische waarden in het geding kunnen zijn, is veel minder bekend. Dit artikel is bedoeld om juist de laatstgenoemde waarden onder de aandacht van terreinbeheerders te brengen en aan te geven hoe het beste met dit cultureel erfgoed kan worden omgegaan.

Spraakverwarring

Dobben en vennen zijn ronde of ovale uitgestoven laagten die vooral zijn ontstaan tijdens de laatste ijstijd (het Weichselien), ca. 100.000 tot 10.000 jaar geleden. Ze zijn veelal gevuld met water of veen en verschillen sterk in diameter, van enkele tientallen tot honderden meters. De termen dobbe en ven worden ook nogal eens gebruikt voor natte laagten die op een andere, kunstmatige of ook natuurlijke wijze zijn ontstaan. Vaak zijn dobben en vennen namelijk restanten van in dezelfde periode gevormde ijsheuvelds, met een eskimowoord pingo's genoemd, waarvan de huidige overblijfselen als pingoruïnes worden aangeduid.

Een pingo is een heuvel die ontstaan is door een ijslens in de bodem, die de grond omhoog duwde. Toen de klimatologische omstandigheden verbeterden, smolt de ijslens in de bodem geleidelijk af en gleed de grond van de heuvel in de zo ontstane laagte. Vaak bleven de randen van de ijsheuvel daarbij als een (ring)wal om de ontstane laagte liggen en soms bleef zelfs de top van de heuvel als een soort eilandje in de laagte aanwezig.

De geomorfologische, ecologische en landschappelijke waarden van dobben, vennen en pingoruïnes zijn inmiddels in

redelijk brede kring bekend, en vinden onder andere vertaling in waterkwaliteits- en bodembeschermingsplannen van rijk en provincie. Zo bekend als men is met de aardkundige waarden, zo onbekend nog zijn de archeologische waarden die zich in de veenvulling en langs de randen van dobben, vennen en pingoruïnes kunnen bevinden. Dit komt voor een deel voort uit het feit dat in archeologische kring pas de laatste tijd meer gestructureerd aandacht voor deze fenomenen is. Waar dat onder meer toe leidt, valt hieronder te lezen. Voor het gemak zal hier verder alleen over pingoruïne worden gesproken. Echter, wat in archeologische zin voor dit aardkundig fenomeen geldt, is ook van toepassing op de tijdens de laatste ijstijden ontstane dobben en vennen.

De archeologische waarden

Waar bestaan nu die archeologische waarden uit die zich in en rond een pingoruïne kunnen bevinden? In het Nederlandse landschap bevinden zich talrijke, meestal niet-zichtbare of herkenbare, sporen of getuigenissen van wonen, werken, begraven en religie van honderden en zelfs enkele duizenden jaren oud. De meest bekende daarvan zijn natuurlijk de zichtbare archeologi-

sche landschapselementen of monumenten, zoals grafheuvels, hunebedden, *celtic-fields* (raatakkers), klooster- en kasteelterreinen en terpen. Maar deze monumenten vertegenwoordigen slechts een fractie van de archeologische rijkdom van Nederland; het merendeel van het archeologisch cultureel erfgoed ligt verscholen in de bodem en onttrekt zich geheel aan onze waarneming. Logisch gevolg is dat veel van dit cultureel erfgoed bewust of onbewust, maar in ieder geval ongezien verloren gaat. Ook de archeologische waarden die bij pingoruïnes kunnen spelen zijn onzichtbaar en alleen daardoor al bijzonder kwetsbaar voor bodemingrepen. Voor de prehistorie van Nederland is het bodemarchief de enige informatiebron die de archeologie ter beschikking staat. Pas in Romeinse geschriften verschijnen de eerste, summier teksten met directe of indirecte informatie over de bewoningsgeschiedenis van Nederland. In de prehistorie, met name tijdens het laat-Paleolithicum of oude Steentijd (ca. 35.000-8800 v. Chr.) en het Mesolithicum of midden-Steentijd (ca. 8800-4900 v. Chr.), oefenden waterrijke laagtes als pingoruïnes een bijzondere aantrekkingskracht uit op de toen in Nederland levende, nomadische mens. Het waren niet alleen belangrijke zoetwaterbronnen, kansrijke plekken voor het aantreffen van dorstig wild en rijke visvijvers, maar ook plaatsen waar zich rituele handelingen afspeelden. Sporen van de aanwezigheid van deze prehistorische mensen kunnen in de directe omgeving, op en langs de ring-

De palynologie houdt zich bezig met de geschiedenis van de vegetatie en het klimaat, zoals dat is vastgelegd in sedimenten en veenafzettingen. In deze afzettingen zijn 'archieven' aanwezig in de vorm van zaden, fossiel stuifmeel en resten van insecten e.a. dieren. Chemisch en natuurkundig onderzoek naar deze overblijfselen dat zich richt op reconstructie van het verleden wordt paleo-onderzoek genoemd. Paleologie is de kennis van fossiele overblijfselen. Geomorfologie is de leer van de uitwendige gedaante van de aarde en de veranderingen daaraan.

Impressie van een kampplaats uit het Paleolithicum gelegen aan de oever van een ven of pingoruïne. De weergave van de hutten, kano en peddel is gebaseerd op vondsten van verschillende plaatsen in Nederland. Van de vogels, eland en bevers zijn skeletresten aangetroffen; hoe de kleding van de paleolithische en mesolithische mens er uit zag is niet bekend en berust dus op fictie. Bron: Verleden Land.

108

wallen van de pingoruïne, maar ook in de veenvulling zelf worden aangetroffen. Daarbij valt te denken aan overblijfselen van jachtkampen van de laat-paleolithische mens die in zijn voedsel voorzorg door de jacht op grootwild als rendieren, en mogelijk zelfs wolharige neushoorns en mammoeten. Maar ook de mesolithische mens, die leefde van de jacht op kleiner wild en het verzamelen van vruchten, noten en eetbare planten, liet sporen achter bij de pingoruïne. Concentraties houtskool getuigen van het stoken van kampvuurtjes als warmtebron of om de zojuist gevangen vis of het geschoten wild op te roosteren. Voor de jacht en het prepareren van de jachtbuit had men vuurstenen werktuigen (artefacten) nodig die veelal ter plekke werden vervaardigd en achtergelaten. In algemene zin worden dit soort vindplaatsen aangeduid als 'vuursteenvindplaatsen'.

Rituele sfeer

Archeologische resten uit de jongere prehistorie worden minder aangetroffen, maar zijn depotvondsten uit het Neolithicum of jonge Steentijd (5300-2000 v. Chr.) en de Romeinse tijd (12 v. Chr.- 450 n. Chr.) niet afwezig. Depotvondsten zijn opzettelijk door de mens in het open randwater van de pingoruïne gedeponeerde voorwerpen. Vaak gaat het daarbij om meerdere voorwerpen, veelal van gelijke aard, bijvoorbeeld een vijftal stenen bijlen, drie geslepen en twee halffabrikaten. De reden van deponering wordt door

archeologen vaak in de rituele sfeer gezocht; er zou sprake zijn van een offer aan de geesten of goden. Behalve voorwerpen als houten bakken en mantelspelden, zijn er ook voorbeelden van voedseloffers (in aardewerken potten) uit waterrijke laagtes bekend. Het is het zelfs mogelijk dat dankzij de goede conserverende werking van de veenvulling nog menselijke overblijfselen in de vulling aanwezig zijn. Een mooi voorbeeld daarvan is het bekende 'meisje van Yde' dat in 1897 als veenlijk werd aangetroffen in het Bolleveen bij Zeijen (Dr). In het Drents Museum in Assen is een indrukwekkende gezichtsreconstructie van dit, op gewelddadige wijze aan haar einde gekomen, meisje te zien. Behalve door hun onzichtbaarheid zijn de bovengenoemde Steentijd vindplaats-

sen ook buitengewoon kwetsbaar voor bodemingrepen omdat ze meestal zeer klein van omvang zijn. De informatie die uit dit soort kleine vuursteenvindplaatsen valt te halen wordt voor een belangrijk deel bepaald door het ruimtelijk verspreidingspatroon van de artefacten. Wordt dit patroon verstoord, dan gaat in wezen al een belangrijk deel van de archeologische informatie verloren. Een derde aspect waardoor vuursteenvindplaatsen extra kwetsbaar zijn, komt voort uit het feit dat ze zich veelal direct onder het maaiveld bevinden, veelal in de uitspoelingshorizont (loodzandlaag) maar ook nog in de inspoelingshorizont.

De bedreigingen

Onbekendheid met bovengenoemde archeologische waarden heeft tot gevolg dat ingrepen die ten behoeve van herstel van de ecologische of morfologische waarden van de pingoruïne worden uitgevoerd, nadelig kunnen zijn voor de aanwezige archeologische waarden. Daarbij moet gedacht worden aan onherstelbare aantasting of zelfs vernietiging van de archeologische vindplaatsen. Anders dan veel flora en fauna zijn archeologische sporen niet regenererbaar. Als ze eenmaal geheel zijn verdwenen, is dat onherroepelijk. Het bodemarchief, zoals we dat met een mooi woord noemen, is absoluut eindig. De belangrijkste bedreigingen van pingoruïnes zijn uitdroging, demping, ver-

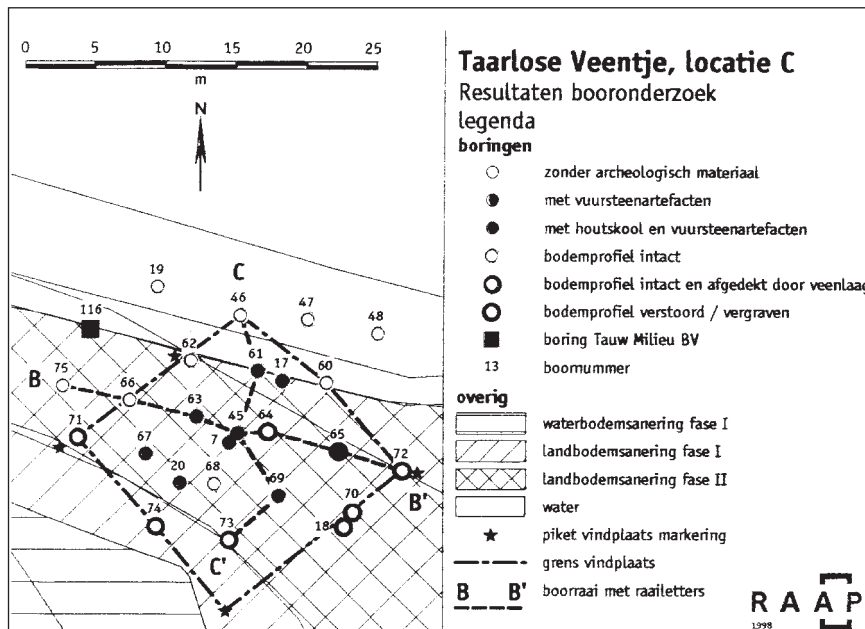
Vuurstenen pijlpunten. Foto: ROB

vulling, toeristisch-recreatieve druk, onkundig beheer en het ontbreken van een integrale visie op een conserverende inrichting. Dit is voor de archeologische waarden niet anders dan voor de aardkundige en ecologische waarden. En als de bedreigingen vergelijkbaar of mogelijk zelfs identiek zijn, dan zou het mogelijk moeten zijn een integraal herstel- en beheersplan te ontwikkelen dat recht doet aan alle aanwezige waarden. Maar wil je rekening kunnen houden met deze waarden, dan zul je ze eerst moeten kennen. Daarom zou voorafgaand aan het herstelproject naast de ecologische waarden en mogelijkheden voor flora en fauna, tevens de archeologische waarden in kaart dienen te worden gebracht. Overigens geldt dit natuurlijk ook voor de palynologische waarden, die net zo kwetsbaar en vergankelijk zijn als de archeologische waarden. Wordt bij de opschoning van de verontreinigde bovenkant van de vulling naast de blubberlaag ook een deel van de vaste vulling (veen en gyttja) verwijderd dan verdwijnen ongezien, behalve mogelijke archeologische voorwerpen, ook een paar honderd jaar informatie over klimaat, landschap, vegetatie en de invloed van de mens daarop.

Archeologische en paleo-ecologische waarden zijn nauw met elkaar verbonden en vullen elkaar terdege aan. Zo zijn uit paleo-ecologisch onderzoek gegevens te verkrijgen die van belang kunnen zijn voor de interpretatie van de archeologische vindplaatsen en structuren langs de randen van de pingorui, bijvoorbeeld dateringen en informatie over landbouwactiviteiten (cultuurgewassen) en eetgewoonten in de jonge Steentijd. Bij het in kaart brengen van de archeologische waarden van een pingorui dienen daarom ook altijd de paleo-ecologische waarden te worden bekeken. Het beschikbaar houden van voldoende ven- en veen-archieven per regio is overigens een factor die meeweegt bij de besluitvorming in het kader van het Overlevingsplan Bos en Natuur (OBN-subsidieregeling).

Uddelermeer

Een goed voorbeeld van het samengaan van archeologische en palynologische

Archeologisch booronderzoek op de wal van het Taarlose Veentje bracht ondermeer deze vuursteenconcentratie uit het laat Paleolithicum of het vroeg Mesolithicum aan het licht. De in de boorkernen aangetroffen vuurstenen artefacten en houtskooloverblijfselen wijzen op de locatie van een prehistorisch jachtkampje. Bron: RAAP-rapport 420.

waarden is het Uddelermeer op de Veluwe, het hoogst gelegen meer van Nederland. Toen voorgenomen plannen voor zeer ingrijpende water- en bodemsaneringsmaatregelen naar buiten kwamen, trokken archeologen en palynologen gelijktijdig hard aan de noodrem. Het Uddelermeer is niet alleen een vrij grote pingorui, maar ook nog een waarvan de ca. 15 m dikke vulling vrijwel ongestoord de tijd heeft doorstaan en 12.000 jaar oud is. Als de voorgenomen acht meter van de vulling zou worden weggegraven, zou de hele periode van de 20^e eeuw (bovenste modderlaag) tot ca. 2000 v. Chr., dat wil zeggen de Bronstijd, IJzertijd en Middeleeuwen geheel verdwenen zijn. De opdrachtgever van de saneringswerkzaamheden heeft in overleg met de archeologen en palynologen inmiddels besloten tot het laten uitvoeren van een onderzoek naar de archeologische en palynologische waarden van het Uddelermeer. Op grond daarvan zullen de voorgenomen plannen worden heroverwogen.

Concrete acties

Verschillende overheden, universiteiten en archeologische adviesbureaus werken aan het voor het voetlicht brengen

van de archeologische waarden en het duurzaam behoud van de archeologische waarden van pingoruïnes. Zo diende archeologisch adviesbureau RAAP onlangs bij de provincie Friesland een pilot-onderzoeksproject in met een driedig doel: het vaststellen van veronderstelde goede conservering van organische archeologische resten (van een specifieke pingorui); het opstellen van veldtechnische richtlijnen voor efficiënte archeologische waardering van pingoruïnes en het formuleren van richtlijnen voor verantwoorde uitvoering van restauratie/consolidatie (het verder tegen gaan van verval) en onderhoud van dit soort archeologische monumenten.

Verder is in het kader van de herinrichting Achtkarspelen-zuid, waarbij in de planvorming het herstel van zeven dozen/pingoruïnes is voorgenomen, tussen de betrokken partijen afgesproken rekening te houden met onderzoek naar de archeologische waarden voordat de herstelwerkzaamheden ten uitvoer worden gebracht.

Op advies van de provincie Drenthe heeft in 1998 archeologisch onderzoek plaatsgevonden naar de archeologische waarden van het Taarlose Veentje, een pingorui ten oosten van Assen. Een aanvullende archeologische inventarisatie

Insporing van materieel op de oever van een pingoruïne. Een voorbeeld zoals archeologen het liever niet zien. Op de achtergrond restanten van de pingowal waarin overblijfselen uit het laat Paleolithicum zijn aangetroffen. Foto: A. Mars, ROB

tie (AAI) werd hier noodzakelijk geacht gezien de ingrijpende aard van de voorgenomen water- en bodemsanering. De hoge verwachting, gevoed door de nabije ligging van een hunebed, een *celtic field* en verscheidene vuursteenvindplaatsen, werd geheel bewaarheid. Op en langs de ringwal die nog voor een belangrijk deel aanwezig is, werden een aantal vuursteenvindplaatsen aange- toond, waarvan er twee vanwege de gaafheid van het bodemprofiel, de goede conserveringsomstandigheden voor archeologische resten en hun datering in het laat-Paleolithicum of vroeg-Mesolithicum als behoudenswaardig werden aangemerkt. Met de opdrachtgever en uitvoerder zijn afspraken gemaakt over het herstel van het veentje. Het rijksbeleid ten aanzien van de archeologische monumentenzorg is er

op gericht het bodemarchief op zoveel mogelijk plaatsen ter plekke in stand te houden. Het voortschrijdende inzicht in de archeologische waarden van pingoruïnes, dobben en vennen, heeft ertoe geleid dat voor de eerste maal in Nederland een complete pingoruïne op de beschermingsagenda van de ROB is geplaatst. De voorgenomen wettelijke bescherming via de Monumentenwet geeft aan hoeveel waarde het rijk hecht aan het behoud van dit soort aardkundige en archeologische monumenten.

Voorkomen is beter dan genezen

Het is raadzaam om bij de planvorming rond herstelprojecten of natuurontwikkeling in of nabij pingoruïnes, dobben en vennen, tijdig contact op te nemen

met de ROB of de provinciaal archeoloog van de betreffende provincie (standplaats: provinciehuis). Beide instanties zijn aanspreekpunt voor deskundigheid op archeologisch gebied en brengen advies uit over het noodzakelijk archeologisch vooronderzoek en inrichting en het beheer van archeologische waarden. Dergelijk vooronderzoek wordt doorgaans door derden, archeologische adviesbureaus of universiteit, uitgevoerd in opdracht van de initiatiefnemer van het project. Een dergelijk onderzoek is in principe non-destructief van aard (veldkartering en booronderzoek) en richt zich op het in kaart brengen van locatie, aard, datering, omvang, diepteligging, kwaliteit en conservering van mogelijk archeologische vindplaatsen. Bestaat hier al tijdens de planvormingfase inzicht in, dan is het mogelijk om de archeologische waarden een integraal onderdeel van het herstel van de pingoruïnes te maken. Dat kan bijvoorbeeld zijn het herstel van de ringwal of het treffen van fysieke beschermingsmaatregelen door het opbrengen van een afdekkende laag grond op behoudenswaardige vindplaatsen. Voor vindplaatsen bij pingoruïnes in agrarisch gebruik kan het uit agrarisch gebruik nemen van de vindplaats en toevoeging van dit terrein aan de beschermde zone rond de pingoruïne, een goede optie zijn.

Een voordeel van het tijdig laten verrichten van onderzoek naar de archeologische waarden, is dat hiermee waarschijnlijk wordt voorkomen dat er tijdens de uitvoering van de werkzaamheden vertraging optreedt na het aantreffen van archeologische vindplaatsen. Het spreekt voor zich dat langs de randen van pingoruïnes waarvan de archeologische waarden nog niet in kaart zijn gebracht, geen ploegactiviteiten dieper dan de bestaande bouwvoor (20-30 cm) mogen plaatsvinden en ook egalisatie (van de wal), afvlakking van de randen ten behoeve van natuurdoeltypen, het rooien van stobben, verschralling en plaggen uit de boze is.

A. Mars is werkzaam als beleidsmedewerker Inrichting & Beheer regio Noord bij de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek te Amersfoort (ROB). Tel. 033-4227777. E-mail: A.Mars@archis.nl